

РЕЦЕНЗІЇ

О.Д. Огнєва

ПОВЕРНУТІ З НЕБУТТЯ

Люди и судьбы. Библиографический словарь востоковедов – жертв политического террора в советский период (1917–1991). Подготовили Я.В. Васильков и М.Ю. Сорокина. – Санкт-Петербург. “Санкт-Петербургское востоковедение”. 2003. – 496 с.

ІСТОРИЯ репресій за часів існування Радянської влади досліджується поступово. Відкриваються нові матеріали, повертаються старі імена і відроджуються нові прізвиська. Все разом дозволяє зовсім по-іншому розглядати сторінки минулого. Дана проблематика привертала увагу істориків української соціальної історії. Згадані нижче дослідження жодним чином не претендують на повноту огляду, а швидше привертаять увагу до складності теми, за якою стоїть проблема відновлення історичної пам'яті, вкрай необхідної для становлення і розвитку етнічної самоідентифікації. Друкувались українські¹ та закордонні² видання, що присвячені долі української інтелігенції в роки репресій. Досліджувалися втрати в окремих галузях науки³. Створений також і Біобібліографічний словник діячів кримськотатарської культури (1921–1944), що розкриває знищення представників конкретного етносу⁴.

Щодо історії репресованого українського сходознавства, то ця тема ще чекає свого дослідника, хоча згадки про його нищення завжди присутні в будь-якому дослідженні, що має відношення до становлення того або іншого сходознавчого напрямку, чи то історія Всеукраїнської асоціації сходознавства⁵, чи сходознавчих центрів⁶, чи окремих напрямів сходознавства⁷, чи то відкриття нових імен⁸. Практично, історія українського сходознавства повністю відповідає історії Гебраїстичної комісії ВУАН, що “ліквідується 1929 року (існувала з 1919 р.); того ж року кафедру єврейської культури перетворюють на інститут, який у 1936 році закрили, більшість співробітників репресували, а на його місці постав Кабінет єврейської мови та фольклору, знищений 1948 року. В ув'язненні помер його директор, член-кореспондент АН УРСР з 1939 року І.Г. Співак”⁹.

У 1967 році з нагоди п'ятдесятиріччя радянської влади номер журналу “Наука і життя”, опублікований у листопаді, містив кольорову вкладку з відтвореною діаграмою розвитку різних галузей наук у країні Рад. Свідомо чи несвідомо, але ця діаграма відбила і реальний стан радянської науки, і загублені можливості її розвитку. Стан, відтворений на діаграмі, певним чином відповідає назві “Зияющие вершины”, як і відомий твір О. Зінов'єва. І хоча в наведеній діаграмі відсутня галузева наука “сходознавство”, проте процеси, властиві іншим наукам та тодішньому суспільству, не минули й сходознавство, і свідченням тому є історія згаданої вище Гебраїстичної комісії ВУАН. Саме ці “зияющие вершины” розкриває Біобібліографічний словник, що рецензується. Упорядники словника присвятили книгу світлій пам'яті Фелікса Федоровича Перченка (1931–1993), автора ідеї видання¹⁰, і Ганні Михайлівні Гришиній, за підтримки якої та за участю упорядників удалося сформулювати його перший проект (С. 6).

Один з упорядників видання, Ярослав Володимирович Васильков, знаний у світі індолог, а точніше санскритолог, знавець і перекладач “Махабхарати”, присвятив поверненню втрачених імен сходознавців усе своє свідоме життя. Підступи до цієї теми розпочалися з пошуків, разом із друзями, лєнінградських (петербурзьких, петроградських) адрес та могил сходознавців. І в часі прагнення відновити втрачені імена постало для Я. Василькова справою життя і честі.

Рецензоване видання про репресованих сходознавців (1917–1991), станом на 2003 рік, було першим у практиці російської академічної науки (та, мабуть, і не тільки), біобібліографічним словником, що присвячений долі галузевої наукової дисципліни в умовах тоталітарної влади. Словник складається з передмови (“От

составителей”, С. 5–9); словника, складеного за абеткою, що містить відомості про 750 учених і понад 200 фотографій (С. 10–466); додатку з розміщеними згаданими у словнику статтями Кримінального Кодексу (С. 468–470); списків основних скорочень слів (С. 471–473); основних абревіатур (С. 474–481); головних складових скорочень (С. 482–484); скорочень літератури в бібліографічних описах (що водночас є списком використаної літератури, С. 485–494), що складається з понад 521 назви видань, у тому числі й періодичних.

У наведених у словникові двадцять статей Кримінального Кодексу домінує розстрільна 58.1 (аб)–13 стаття. Представлені також 17 та 19 статті, що в редакції 1926 р. формують основні поняття про співучасть – спільну участь кількох осіб у здійсненні одного й того ж навмисного злочину. Як визначили упорядники словника, застосування цих статей у 1930-ті роки дозволило збільшити кількість невинно засуджених (С. 468). Близько 40% головних складових скорочень (86) є скороченими назвами таборів, і єдине, що втішає, – жодного з них на території України. Кожна словникова глоса складається за планом, що містить чотирнадцять пунктів, якщо упорядникам вдавалося віднайти повністю всі відомості про конкретну людину, включаючи імена тих, хто доносив, тих, хто віддавав наказ про розстріл, тих, хто його виконував. Окрім того, глосу завершують перелік творів згаданої особи, літератури про неї, перелік використаних архівних матеріалів.

На думку упорядників, з точки зору історії репресій по відношенню до інтелігенції у СРСР, найочевиднішим є те, що “з сотен згаданих у Словникові репресованих сходознавців чи навряд набереться десяток-другий осіб, які здійснили які-небудь реальні дії, спрямовані проти держави чи правлячої партії (якщо, ясна річ, судити за загальнолюдськими мірками). Абсолютна більшість “справ” була сфальсифікована” (С. 8). Те, що сталося, упорядники визначають як небувалу катастрофу, що трапилася з Росією (точніше з державою Радянський Союз – *О. Огнєва*) у ХХ ст., і характеризують її як “автогеноцид” (С. 5). Упорядники словника визнають, що “виконана ними робота далека від повного завершення,

бо “білими плямами” залишається багато епізодів соціальної історії сходознавства в національних республіках, і сподіваються, що “колеги (тепер уже з незалежних держав – *О. Огнєва*) незабаром заповнять цей та інші недоліки даного видання” (С. 8).

При створенні словника його автори виходили з “традиції” розуміння терміну “сходознавство”, закладеної ще російським дореволюційним сходознавством і визначеної першим директором інституту сходознавства академіком С.Ф. Ольденбургом (С. 6), яка дозволила використання такого розширеного в порівнянні з теперішнім часом тлумачення предмета дисципліни. Були включені всі ті, хто мали сходознавчу освіту, знання східних мов, сходознавчі наукові роботи та здійснювали організаційну роботу в галузі сходознавства (С. 6).

Упорядники враховували, по мірі можливості, й українські видання. Доля кожної зі згаданих у словникові осіб викликає сум і печаль, визначає рівень утрачених можливостей для розвитку сходознавства та суміжних дисциплін в Україні. Приблизно понад шістьдесят імен мають відношення до України (народились, отримали освіту, працювали), а ще до Зеленого Клину, а відтак і до сходознавчих досліджень на Далекому Сході, у Харбіні (Китай). Окрім імен всесвітньовідомих осіб, таких, як Агатангел Кримський (1871–1942) (С. 225–227), Борис Смирнов (1891–1967), талановитий нейрохірург та перекладач філософських текстів “Махабхарати” (народився у селі Козленичі Сосницького повіту Чернігівської губернії) (С. 354–355), Лев Штернберг (Хаїм Лейба) Яколевич (1861–1927), видатний етнограф (народився в місті Житомир) (С. 428–429), чи імен, відомих вузькому колу фахівців (О.З. Зусманович – африканіст, один з основоположників радянської африканістики, С. 176–177; П.М. Лозієв – іраніст, лінгвіст, тюрколог, С. 240; М.О. Макаренко – археолог, у тому числі і дослідник пам’яток, культурно пов’язаних зі Сходом, С. 248; С.К. Пастухов – дипломат, юрист, іраніст, С. 297). Словник представляє імена і зовсім невідомих особистостей, або наводяться відомості, які зовсім по-іншому характеризують згадану людину. Ось кілька прикладів.

Акчокракли Осман Нури Асан-оглу (Осман Асанович Нури-Асанович) (1879–1938) – історик Криму, етнограф, палеограф, мистецтвознавець, географ, літератор, який народився у селянській родині в Бахчисараї (тобто з походженням усе було гаразд). Він викладав каліграфію на Східному факультеті Петербурзького університету, в тому числі й самому Ігнатію Юліновичу Крачковському, який виховав не одне покоління російських і радянських арабістів. Акчокракли прикрашав орнаментом та цитатами з Корану мечеті Петербурга та Бахчисрая. Він навчався в Туреччині (1895 р.) та Каїрі (1908 р.). 1921 року заснував музей видатного кримськотатарського просвітителя Ісмаїла Гаспринського (1921 р.), а його самого вважали видатним знавцем кримської епіграфіки (турецькою та арабською мовами). 1926 року, перебуваючи у відрядженні так само, як і Агатангел Кримський, брав участь у I-му тюркологічному з'їзді у Баку. Жив у Сімферополі. На початку 30-х рр. розпочалася травля за “націоналізм”, а влітку 1934 року його звільняють з КПІ. Фахівець переїжджає до Баку, але 1937 р. Акчокракли Осман Нури Асан-оглу там заарештовують і відправляють до Сімферополя, де звинувачують у пантюркізмі, КРД (контрреволюційній діяльності) та шпигунстві. На суді він оскаржує свою вину, проте 17 квітня 1938 року виїзною сесією ВК ВС СРСР засуджений до ВМН (вищої міри покарання, стаття не вказана), в той же день розстріляний. Відомості про реабілітацію відсутні (С. 20–21).

о. Олександр (Глаголев Олександр Олександрович) (?–1937) – протоірей; гебраїст, фахівець із Старого Заповіту та єврейської історії, викладач і професор Київської духовної академії (в 20–ті рр. – Богословська академія). Разом із кількома викладачами просив Раду духовної академії про введення обов'язкового викладання давньоєврейської мови вже з 1-го курсу, що було і виконано. Влітку 1911 року – керівник прочанської екскурсії студентів до Святої землі. Один із церковних експертів на суді по справі Бейліса, який довів абсурдність звинувачення євреїв у ритуальних убивствах. З 1923 року О.О. Глаголев – член Гебраїстичної комісії ВУАН, розстріляний у підвалах Київського НКВС (С. 118–119).

Даниленко Федір Федотович (1875 – після 1946) – китаєзнавець, белетрист, суспільний діяч. Народився у селі Дубовий Гай Прилуцького повіту Примор'я. Закінчив ВСІ (Владивостоцький східний інститут) (1911). У Харбіні жив з 1918 р. Даниленко постав одним із засновників та викладачів Інституту орієнтальних та комерційних наук у Харбіні (1925). Він був секретарем та бібліотекарем Товариства російських орієнталістів, друкувався у виданнях цього товариства. Тема дисертації – “Походження китайської культури” (1940), окрім того разом із А. Дібровим, В. Одінцем є автором “Українсько-японського словника” (Харбін, 1944). Йому належать переклади з китайської мови оповідань Пу Сун-ліна, нариси, художні твори. Ф. Даниленко брав активну участь у діяльності української національної колонії. В роки Другої світової війни був співробітником 2-го відділу японської військової місії. Заарештований 3 жовтня 1945 р. Засуджений 4 грудня 1946 р. до 10 років виправних трудових таборів, а подальша доля невідома. Реабілітований 1993 року. (С. 141–142) Ільяшенко Федір Євгенович (1888–1942?) – китаєзнавець, інший випускник ВСІ, за плечима якого – кадетський корпус та Сумське військово-училище, учасник Першої світової війни і громадянської (воював на боці більшовиків). Був дипломатом, розвідником, журналістом. Заарештований 1937 року, помер у в'язниці, реабілітований у 1957 році (С. 180).

Шорр Мозес (1874–1941) – семітолог та суспільний діяч. Народився в місті Пржемисль, викладав у Віденському та Львівському університетах арабську, давньоєврейську, асиро-вавилонську мови. Був головним раввином Варшави (1923), обраний членом Польської АН у Кракові (1928), засновник та перший ректор Інституту єврейських знань (1930). 1939 року втік від фашистів до Львова, де був заарештований НКВС як польський сенатор, засуджений на 8 років ув'язнення, помер 1941 року в Узбекистані (С. 424–425).

Червоний терор у всі часи свого прояву був однаковим як до професійних сходознавців, так і до тих, хто займався сходознавством унаслідок збігу обставин, попри їхнє походження (пролетарське, селянське, шляхетне чи то єврейське, російське,

татарське, українське тощо), попри отриману освіту чи рід занять, і призив до знищення сходознавчої традиції в Україні, яка поступово почала відроджуватися лише тільки зі створенням Інституту сходознавства ім. А. Кримського НАНУ.

Надрукований словник постає ще одним дуже важливим кроком на шляху дослідження не тільки історії репресій, але й історії сходознавства на теренах України. Можна тільки пожалкувати, що до

словника не включені імена Бориса Курца, засновника наукового китаєзнавства в Україні, та Павла Рітера, першого перекладача Рігведи з мови оригіналу на українську та основоположника української індологічної школи. Але виданий словник постає надійною основою для подальших глибоких, статистично обґрунтованих висновків для тих, хто буде мати на меті дослідження як з історії сходознавства України, так і соціальної історії загалом.

¹ Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція в 1920–1930-ті роки. – К., 1991; Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920–1930 років. Соціальний портрет та історична доля. – К., 1992; Касьянов Г. Неугодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980 років. – К., 1995.

² Уничтожение интеллигенции на Украине // Воля.: Ежемесячник Союза бывших полит. заключённых из СССР. Мюнхен, 1953, №3.

³ Кононенко О.Ж. Из небытия: (Додаткові дані про трагічну долю вчених, що зазнали сталінських репресій у 1930–1940 та на початку 1950-х років) // Археологія, 1992, № 1, С. 103–104.

⁴ Деятели крымскотатарской культуры (1921–1944 гг.): Библиографический словарь. Симферополь, 1999.

⁵ Черніков І.Ф. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (1926–1931 рр.) // УІЖ, 1991, № 2, С. 31–37.

⁶ Полотнюк Ярема. Сходознавство у Львівському університеті // Східний світ, 1993, № 2, С. 124–132; Урсу Д.П. З історії сходознавства на Півдні України // Східний світ, 1994, № 1–2, С. 135–150.

⁷ Циганкова Е. Гебраїстична комісія ВУАН // Східний світ, 1994, № 1–2, С. 151–160.; Кіктенко В.О. Нарис з історії українського сходознавства. XVIII – перша половина XX ст.: дослідження, матеріали, документи. – Київ, 2002.

⁸ Кіктенко В.О. Кримінальна справа Бориса Григоровича Курца // Східний Світ, 2003, № 2, С. 134–138.

⁹ Циганкова Е. Гебраїстична комісія ВУАН // Східний Світ, 1994, № 1–2, С. 159.

¹⁰ Вознесенский И. [псевд. Ф. Ф. Перченка] Только востоковеды... // Память вып. 3, М., 1978; Париж, 1980, С. 429–465; Перченко Ф.Ф. Академия наук на “великом переломе” // Звенья: Ист. Альманах. Вып. 1. М., 1991, С. 141–210; Список членов АН СССР, подвергавшихся репрессиям / Сост. Ф.Ф. Перченком // Трагические судьбы: Репрессированные ученые члены АН СССР. М., 1995, С. 236–252; In memoiam: Исторический сборник памяти Ф.Ф. Перченка. М., СПб., 1995.